
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában, 1894–1914

Ismertetendő írásunk szerzője, *Je. Je. Jucyin* bevezetőjében rámutat, hogy a címbeli kérdéskör iránti érdeklődést jelentősen növelte az amerikai történész, *R. Wortman* nagy fontosságú művének (*Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy–Szcenarii vlasztyi: Mifi i ceremonyii russzkoj monarhii. T. 2. Moszkva, 2004.*) oroszra fordítása és kiadása. A szakember szerint a XVIII. században és a XX. század elején kifomálódott a cári hatalomnak az orosz népi hiedelmeken, hagyományokon és mentalitáson nyugvó nemzeti mítosza, ami az I. Péter-kori nyugatias, európai monarchikus kultúra végét jelentette. Történeti ideállá vált a Moszkvai Oroszország és az etnikailag és konfesszionálisan egységes nemzet modellje. A birodalom idealizált koncepciójában a nyugat-európai típusú uralkodónak alárendelt soknemzetiségű elittől elfordulás ment végbe az orosz cárt szolgáló, pravoszláv, etnikailag orosz elit irányába.

II. Miklós apja példáját követve arra törekedett, hogy a monarchia a cár és a nép, főleg a parasztság közötti szövetséget testesítse meg. Ezt a kapcsolatot a régi moszkvai szentek iránti vallásos, misztikus rajongás szötte át. A cárnál és hitvesénél a család és a családi értékrend kultusza is a hithűséget fejezte ki. A „Szent Oroszország” eszméjének újjászületését előmozdító udvari szertartások *Wortman* szerint bizonyos fokig archaizálták a világi hatalmat. Kérdés, hogy az előbbieket hogyan fogadta az orosz arisztokrácia, mennyiben felelt meg elvárásainak és érdekeinek, és a ceremóniákban milyen szerepet játszott az uralkodó személyisége. *Jucyin* korabeli angol példákat hozva kiemeli, hogy a kormányzás sajátos, egyéni módszereinek keresése nemcsak az orosz monarchiát jellemezte, hanem az egész európai kontinenst.

A történészek elemezték a II. Miklós személyiségével kapcsolatos értékeléseket és társadalmi elvárásokat. *B. V. Ananyics* és *R. S. Ganyelin* szerint a cár jó emlékezőtehetséggel rendelkezett, érdeklődött a humán tudományok és az irodalom iránt, ugyanakkor III. Sándorhoz képest nem volt elég

magas, az államfői jártasságokban hiányosságok jellemezték. Az uralkodó és hitvese Istenben, sőt a csodatevő „szent emberekben” bízott, és naivan hitte, hogy az egyszerű nép mindig hűséges marad a cárhoz. *G. Z. Joffe* zárkózott és akaratgyenge személyiségként jellemezte II. Miklóst. *D. Lieven* angol történész szerint a cár naiv erkölcsi ideálokat követett és életkorához képest éretlen férfiként került a trónra. *A. A. Iszkenderov* úgy véli, hogy az uralkodó az egyéniségéből fakadó korlátok miatt államügyeket ruházott át kevésbé kompetens emberekre, sőt kalandorokra, és környezetének is feltűnt vallásos fanatizmusa. *S. Badcock* szerint Miklóst jobban érdekelte a család, mint az állam ügyei, ugyanakkor morális kötelességének tekintette hazája szolgálatát. Vallásos fatalizmusát ellenfelei gyakran politikai gyengeségként értelmezték. *Sz. V. Kulikov* a cárt bürokratikus alkatnak tartotta, aki alávetette magát a szolgálati fegyelemnek és felelősséget érzett tetteiért. A hagyományos egyeduralkodó és a vallásos bürokrata szerepének együttes felvállalása egyik oka volt a cár és a kormányzó elit konfliktusának.

V. P. Buldakov esszéjében kifejti, hogy II. Miklós szigorú neveltetéséből is következett határozatlansága és befolyásolhatósága. Kérdéses viszont, hogy az ilyen jellemvonásokkal bíró uralkodót mennyire tisztelik. A történész arra is utal, hogy a hivatalos egyház és a kormányzó elit régóta óvatosan viszonyult „a helyi szentek és csodák” kanonizálásához, amit a cár lelkesen támogatott és növelt. Ezek az aktusok propagandisztikusan közelebb viheték ugyan az uralkodót a köznéphez, viszont még inkább eltávolították az európeér és világias értelmiségtől. *Sz. L. Firszov* úgy véli, hogy II. Miklós szívesebben volt boldog családfő, mint egy hatalmas birodalom irányítója. A cár személyisége és viselkedése már az 1890-es években kisebb tiszteletet váltott ki elődeinél. *B. Kolonyickij* szerint, noha az uralkodói szertartásokon Miklós az „áhitatos moszkvai cárt” akarta megjeleníteni, azonban egyre népiesebbé váló viselkedési stílusa még a meggyőződéses monarchisták egy részét is elidegenítette. Az autoriter-patriarchális felfogás és hatalomgyakorlás a cárok hagyományos korábbi nagyságához szokott elitet nem elégitette ki. Ráadásul a kezdeti, Isten által kiválasztott és pravoszláv uralkodó mítosza Kolonyickij szerint idővel új, népiesebb és modernbb, viktoriánus polgári elemekkel egészült ki. Ugyanakkor az arisztokrácia és a monarchia viszonyrendszere továbbra is az elavult, kincstári-hivatalos formákon nyugodott. Noha ezekről a kapcsolatokról ellentmondásos kép bontakozik ki, a cár közszereplései és magánéleti eseményei mégis bizonyos logika szerint alakultak. Jugyin azt is hozzáteszi, hogy a kortárs orosz elit véleménye se volt egyforma. Egyesek hűek maradtak a korlátlan cári hatalom elveivel és gyakorlatához, míg mások kritikusan, racionálisan és szekularizált néző-

pontból ítélték meg. Az orosz nemesség körében a monarchikus mítosz a modernizációs folyamatok, a vezető társadalmi csoportok politikai magatartása és mentalitása átalakulásának hatására változott. II. Miklós politikájának értékelésében fokozatosan teret nyertek a negatív tónusok. Noha hagyományainál és neveltetésénél fogva az orosz elit megértően fogadta az új egyeduralkodót, azonban, mint a szerző által idézett források tanúsítják, a cárt és tevékenységét az arisztokraták nem mindig „bálványozták”.

Minden új uralkodási periódus elején elkezdődött az államfő és az arisztokrácia kapcsolatainak forгатókönyvének kidolgozása. II. Miklós már kezdetől nem felelt meg az orosz uralkodóval szemben támasztott hagyományos elvárásoknak. Jugyin V. N. Lamsztorf külügyminiszter és *A. A. Kirejev* tábornok naplójából idéz. Lamsztorf szerint egyes udvari köröknek nem volt jó véleményük a jövőre cárról. Kirejev azt írja, hogy a cárevics korához és státuszához képest éretlen viselkedést tanúsított. Az arisztokraták közötti beszélgetések egy félénk, uralkodói szerepre felkészületlen és államügyekben saját véleménnyel nem rendelkező fiatalembert reprezentálnak. Miklósnak, hogy „igazi cárrá” váljon, meg kellett változtatnia az arisztokrácia hozzáállását. Ebben segíthetett, hogy az oroszországi nemességbe genetikailag mintegy bele volt kódolva a mindenkor uralkodó iránti feltétlen tisztelet. Az utóbbi hagyomány olyan erős volt, hogy egyesek készen álltak arra, hogy Miklósban is „valódi uralkodót” lássanak. Problémát jelentett azonban, hogy a külső viselkedéssjegyek miatti elégedetlenség hamar áterjedt a cár politikai lehetőség-szférájának megítélésére. A gyenge akarat, a határozatlanság, a befolyásolhatóság és az államügyekben való járatlanság zavarta legjobban az orosz arisztokráciát. A negatívumokat csak erősítette, hogy az elitben egyesek úgy érezték, hogy a cár hitvese nem elég barátságos velük.

Idővel az arisztokrácia azt is szondázta, hogy milyen politikát testesít meg az uralkodói pár. Jugyin szerint itt megjelentek olyan témák és felfogások, amelyek a korábbi cárok esetében tabunak számítottak. Az 1905–1907-es politikai válság időszakában a konzervatív és a liberális arisztokrata csoportok a cárral szemben már egységesen nyílt kritikát fogalmaztak meg. Az orosz elitből származó naplók és visszaemlékezések Jugyin szerint azt tanúsítják, hogy a bírálatok, ráadásul sokszor drasztikus nyíltsággal, már nemcsak a korabeli politikáról, hanem a cárról és közvetlen környezetéről is szóltak. A szerző lényegesnek tartja, hogy az arisztokrácia az uralkodóval és családtagjaival a hivatalos szertartásokon kívül közvetlenül is kapcsolatba került, ami lehetővé tette, hogy személyes tapasztalata alapján módosítsa véleményét. Az elit egyes reprezentánsainak csakúgy, mint a francia és az angol követeknek feltűnt a fényes udvari ceremóniák szürkésége és jelleg-

telensége. Ráadásul a cári pár szándéka szerint és a kezdődő világháború miatt 1914-től a szertartások mérséklődtek.

Wortman rámutatott, hogy II. Miklós a XX. század elején az ún. „orosz stílusú bálók” szervezésével és az „orosz udvari öltözet” bevezetésével sajátos újítást kezdeményezett. A cáron kívül D. Sz. Szipjagin az 1900 és 1902 közötti belügyminiszter is támogatta a XVII. századi normák restaurálását és az akkori ruhák viselését az uralkodói audienciákon és más szertartásokon. Jugyin megjegyzi, hogy az arisztokrácia is vonzódott a régi esztétikai értékekhez, de hozzáteszi, hogy ők az ilyenfajta álarcosbálokat az orosz nemzeti múlt szórakoztató megjelenítésének tekintették, míg Miklós számára az első lépéseket képezték az I. Péter előtti moszkvai hagyományokhoz való visszatéréshez. Wortman is úgy véli, hogy a régi orosz ruhák viselése a cárnak többet jelentett az egyszerű jelmezbálnál. II. Miklós 1904-ig a hagyományos, díszes udvari szertartásokat támogatta, míg azután a magányra vágyva csökkentette őket. Jugyin rámutat, hogy mivel a cári udvarnak a közvélemény formálásával szociokulturális funkciói voltak: az uralkodó így ezek érvényesülési szféráját szűkítette, ami az arisztokrácia körében értetlenséget váltott ki. A régi típusú elitet az is zavarta, amikor a cár viselkedésében, eltűnözve és időnként groteszk módon próbálta az egyszerű népet utánózni.

Jugyin szerint nem egyértelmű az orosz arisztokrácia viszonyulása a hatalomnak a népi pravoszlávia szellemiségében történő szakralizációjához és a cári pár vallásosságához. II. Miklós az 1890-es évek végétől a tiltakozó és ellenzéki mozgalmak kihívásaira az I. Péter előtti régi orosz vallásosság megjelenítésével, benne misztikus és történeti utalásokkal és a népi ájtatossághoz való ragaszkodás hangsúlyozásával igyekezett válaszolni. Wortman az utóbbiakat „fantázia jellegű, színlelt scénárióknak” tartja. Az uralkodói pár „népies vallásossága” Jugyin szerint aligha imponált az arisztokráciának. 1900-ban a cár és hitvese, hogy jobban megismerjék a korábbi orosz fővárost és lakosságát, elhatározták a régi moszkvai húsvéti ünnepek felújítását. Húsvétra Moszkvába I. Miklós látogatott el 1849-ben. 1900 áprilisában II. Miklós végigjárta a moszkvai szent helyeket. Naplója és rokonainak írt levelei szerint a hosszú imádságok esztétikai és vallásos érzésekkel töltötték fel és valóságos extázisba került. Amikor 1903 tavaszán a húsvéti ünnepekre újra Moszkvába ment, a vallási szertartásokon kívül a tanintézetek meglátogatásával és a katonai szemlék révén történeti-kulturális élményekben is részesült. Jugyin úgy véli, hogy a korabeli forrásokban az tükröződik, hogy a két moszkvai ünnepségsorozathoz – a cárnak a néphez és az „orosz pravoszláv hagyományhoz” való közeledéséhez – az arisztokrácia szkeptikusan viszonyult.

Az elemzett moszkvai eseményeknek mintegy folytatásaként került sor 1903 júliusában a cári pár kívánságára Szarovi Szerafim szentté avatására, amit V. K. Plehve belügyminiszter szervezett meg „a cár és a nép egysége” grandiózus demonstrálása jegyében. Itt Miklós nem annyira cárként, hanem pravoszláv hívőként akart megjelenni. *G. Freeze* amerikai történész felhívta a figyelmet, hogy a szarovi sztarec aszketizmusával és profetikus jövőbelátásával éppen ellenpéldája volt a világi és egyházi arisztokrata elit szentségről alkotott elképzeléseinek. *M. Bompard* oroszországi francia követ visszaemlékezéseiben kifejtette, hogy a cári pár útját hivatalosan „szent Szerafimhoz” vezető zárandoklatként szervezték, és ez az udvari körökben számos szóbeszédet váltott ki. Nem lelkesedtek azért sem, hogy a cár környezetében óriási tömeg gyűlt össze, akik gyalog érkeztek oda, barakkokban, vagy a szabadban háltak, amivel szöges ellentétben állt Miklós fényűző kísérete. Freeze szerint az „össznépi ünnepségre” tett intézkedésekkel nem rombolták le az arisztokráciát és a népet elválasztó évszázados kulturális és szociális korlátokat. A kolostori falak még fizikailag is elválasztották a magas állású személyeket az egyszerű néptől.

A cárnak a szarovi eseményekről szóló, lelkesedéstől átítatott naplóbejegyzései távol álltak az arisztokrácia szkeptikus hozzáállásától és a hivatalnokok félelmeitől. A hosszú istentiszteletek, a „remetelak” meglátogatása, a „csodák” előtti meghatódottság és mindebben az uralkodó közvetlen részvétele Jugyin szerint az arisztokráciánál aligha váltott ki a cáréhoz hasonló rajongást. Miklóst viszont a napló szerint a rossz időjárás ellenére öröm és meghatottság töltötte el. Wortman rámutat, hogy a sajtóban megjelent, fényképekkel illusztrált írásokban a középkorias, hitbuzgó és alázatos uralkodó képét formálták meg. Kirejev tábornok szerint a szertartások a tömegek körében nemcsak a vallásosságot szították fel, hanem a babonás hiedelmeket is. Több szemtanút sokkolt a cári pár magatartása, mivel az nem állt összhangban rangjukkal. Jugyin úgy véli, hogy a szarovi szertartásokkal Miklós nem igazi „népi cár” akart lenni, hanem csak az archaikus vallásos érzéseket és az uralkodója iránti „szeretetet” stilizáltan megjelenítő néptömeg igényeit igyekezett kielégíteni. A cárt Szarovban is főhivatalnokok, udvaroncok és katonák vették körül. Plehve ugyan teljesítette az uralkodó óhaját, az arisztokrácia viszont nagyrészt értetlenséggel és közömbösen viszonyult hozzá.

1903 után tíz évig nem került sor nagyszabású nyilvános vallásos eseményre. A hitbuzgó cár alakja újra 1913-ban a Romanovok trónra lépése jubileumi ünnepségein jelent meg. II. Miklós és hitvese a korábbi forgatókönyvet követte, azzal az eltéréssel, hogy a szertartások most különböző városokban folytak. Az uralkodó feltehetően úgy vélte, hogy a „népi és

hithű” cár képének összekapcsolása sikerrel került be a tradicionális udvari szertartásrendbe. Az arisztokrácia értetlenül fogadta az uralkodói pár napi vallásos megnyilvánulását, különösen a miszticizmus iránti vonzódásukat. Karejev tábornok naplójában 1905. május végén azt írta, hogy a fiatal cárné szerint a katonai kudarcok Isten büntetése a nem eléggé vallásos magatartásért. Helyesebb lett volna, ha a cár és hitvese felfogja, hogy saját politikai hibáik okozták az ország bajait. Istenre történő utalással viszont saját felelősségüket háritották el. Egyes források szerint a cári párnál az eltorzult és miszticizmussal átitatott felfogással és magatartással épp a vallásosság lényege szenvedett csorbát.

A szerző írása végén hangsúlyozza, hogy a memoárok, a naplók és a levelek alapján bizonyos törvényszerűségek megállapíthatók. Ha III. Sándor iránt tisztelet, lojalitás és bálványozás nyilvánult meg, akkor II. Miklós felé mindez élesen csökkent. Sokszor megjelennek a tiszteletlen és lekicsinylő vélemények is. A cár nemcsak az egyeduralkodó absztrakt szerepének nem felel meg, hanem a valós történeti helyzetbeli konkrét követelményeknek sem. Ezért találkozunk minduntalan a „hibás döntések” és az „elkészt és helytelen cselekedetek” felemlítésével. Az uralkodóval kapcsolatban már kezdettől kedvezőtlen benyomások alakultak ki. Mindez az évek során csak fokozódik. Sok arisztokrata naplóiban és a magánbeszélgetéseken, ritkábban leveleiben már nyíltan kimondja véleményét. A negatív megítélés érinti a cár külsejét, a nyilvánosság előtti magatartását, majd a politikai döntéseit. Jugyin az utóbbiakkal összefüggésben utal Miklós befolyásolhatóságára. Élesen negatív reakciót váltott ki a cár zárkózottsága. Az olyan pozitív vonások, mint a jó modor és az önuralom főleg Miklós személyes kapcsolataiban jelentek meg. A szerző szerint az arisztokrácia sok mindent megbocsátott a cárnak, hitvesével viszont keményebb volt. Jugyin úgy véli, ha a forrásokból kibontakozó vélemények nem is tükrözték az arisztokraták többségének nézeteit, mégis eléggé jellemzőek. A legfontosabb, hogy bizonyos fókig gyengült az arisztokráciának a monarchikus hatalomba vetett bizalma, „a középkori ember őszinte és egységes érzése az Isten által kiválasztott csodatevő uralkodóról”.

Je. Je. Jugyin: Imperator Nyikolaj II v voszprijatyii russzkoy arisztokratyii. 1894–1914 gg. (II. Miklós császár az orosz arisztokrácia felfogásában, 1894–1914). Voproszi Isztorii. 2014. 3. 99–132. o.

Kurunczi Jenő